

مساجد آذربایجان نمادی از معنویت و هنر

مساجد آذربایجان شرقی با تلفیقی از دینداری و زیبایی‌شناسی، معنویت و هنر را آن‌گونه در تار و پود هم تنیده است که بر گستره ایران زمین، نقش عشق می‌زند.

مساجد آذربایجان شرقی با تلفیقی از دینداری و زیبایی‌شناسی، معنویت و هنر را آن‌گونه در تار و پود هم تنیده است که بر گستره ایران زمین، نقش عشق می‌زند.

به گزارش خبرگزاری فارس از تبریز، بنای شکوهمند ارک تبریز بازمانده مسجدی است که در فاصله سال‌های 716 تا 724 هجری قمری به همت «تاج‌الدین علی‌شاه جیلان تبریزی» وزیر «اولجایتو» و «بهارخان» از ایلخانان مغول ساخته شد.

قسمت جنوبی این مسجد دارای طاق بزرگی بود که مورخان در مورد آن نوشته‌اند؛ به علت فرونشستن بنیان و تعجیل در اتمام آن طاق مذکور شکسته و فرو ریخته است. بنایی که اکنون به صورت سه دیوار بلند به شکل ایوان دیده می‌شود که قسمت مسقف مسجد عرض و ارتفاعش حدود 30 متر است و در حفاری‌های اخیر دریافتند که 7 متر از دیوارها در زیر خاک مانده است، عرض دیوارها حدود 10 متر است و داخل مرکب از دو دیوار عریض و مستحکم است که در چند مرحله به وسیله طاق‌های متعدد متصل شده‌اند. این بنای عظیم در بیشتر سفرنامه‌ها و تواریخ وصف شده است.

این بطوله می‌نویسد «در بیرون این مسجد از دست راست، مدرسه و از دست چپ زاویه‌ای وجود دارد. صحن آن با سنگ‌های مرمر فرش و دیوارها با کاشی پوشانده شده و جوی آبی از وسط آن می‌گذرد که انواع درختان از جمله مو و یاسمین در آن به عمل آمده‌اند.» حمدالله مستوفی معاصر علی‌شاه می‌نویسد «مسجد جامع بزرگی است که صحن آن 250 در 200 گز است و در او صفه‌ای بزرگ از ایوان کسری به مداین بزرگتر». بدرالدین محمود العین می‌نویسد «در وسط صحن مسجد حوض مربعی بود که هر ضلع آن 150 متر طول داشت و سکویی در وسط آن بود که در هر سوی آن از دهان مجسمه شیر آب فرو می‌ریخت، بالای سکو نیز فواره هشت گوشی بود که دو دهانه آب‌پران داشت، طاق نوک تیز محراب به وسیله دو ستون مسی اندلسی نگاه داشته می‌شد و قاب محراب با طلا و نقره تزیین و نقاشی شده بود. چراغ‌های مزین به زر و سیم با زنجیرهای مسی از سقف آویزان بودند که داخل طاق را روشن می‌کردند و پنجره‌های مشبک نیز هر کدام بیست شیشه دایره‌ای مزین به طلا و نقره داشت.

تاجر ونیزی که حدود سال 82 شمش هجری قمری سومین سال سلطنت سلطان «یعقوب آق قویونلو» از تبریز دیدن کرده می‌نویسد «جامع علی‌شاه بلندترین بناهای تبریز و دارای صحن بزرگی است. در میان صحن حوضی دارد که چهارگوش است، درازا و پهنای آن هر کدام به اندازه صد قدم و ژرفایش 6 پاست و پلکانی از کنار استخر به ایوان آن منتهی می‌شود. طاق شبستان مسجد به قدری بلند است که اگر کمان‌کشی، تیری در کمان مناسبی قرار دهد و رها کند هرگز به طاق شبستان نمی‌رسد. دور مسجد را با سنگ‌های نفیسی طاق‌بندی کرده‌اند و طاق بر روی ستون‌هایی از مرمر قرار دارد و مرمر به اندازه‌ای ظریف و شفاف است که به بلور نفیس می‌ماند.

این مسجد سه درب دارد که هر کدام طاقی به عرض 40 و بلندی 20 پا دارد. ستون‌های دو سوی درها از سنگ مرمر نیست بلکه از سنگ‌های الوان ساخته شده است و بقیه طاق با گچ مقرنس‌کاری و تزیین شده است. «مرتضی میرزا» پسر عم «نادر میرزا» مولف تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز در سال 1298 هجری قمری از ارک علی‌شاه دیدن کرد و مشخصات بقای این بنا را شرح داد. 60 سال بعد پس از او «دونالد ویلبر» مولف کتاب معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان علاوه بر توصیف دقیق بازمانده بنا، نقشه جالبی از آن ترسیم کرد. از این اطلاعات معلوم می‌شود که این بنا در زمان «تاج‌الدین» علی‌شاه، مسجد جامع شهر و مزین به کاشی و آزاره سنگی و ستون‌های مرمری و کتیبه‌ها و گچ‌بری‌های زیبایی بود و بعدها روبه ویرانی نهاده، متروک شده است.

در دوران قاجاریه صحن محل زاویه و مدرسه علی‌شاه مبدل به انبار غلات و مخزن مهمات قشون گردید و حصار دور آن کشیده شده و به نام ارک مشهور شد. ارک تبریز بارها هدف گلوله توپ مهاجمان قرار گرفت و آسیب زیادی به دیوارهای آن وارد آمد. در زمان انقلاب مشروطیت هم بناهای اطراف آن مخزن مهمات دولتی بود. این مخزن به دست مشروطه خواهان افتاد و باعث تقویت آنان گردید. ارک تبریز همیشه به صورت سنگری مستحکم و مسلط بر شهر تبریز محسوب می‌شده است.

در اوایل حکومت پهلوی صحن ارک به صورت گردشگاه عمومی درآمد و باغ ملی نام گرفت. در حال حاضر در محوطه ارک

مصلاي جديد امام و مجموعه فرهنگي بزرگي در دست احداث است. مسجد «کبود» (فيروزه اسلام) «جهانشاه قراقويونلو» در سال 839 هجري قمری برابر 1430 ميلادی حکومت را به دست گرفت و به تدريج بر سراسر ايران تسلط يافت و چون تبريز پايتخت وی محسوب می‌شد در آبادانی و عظمت این شهر کوشید.

از مهم‌ترین آثار زمان وی مجموعه پرشکوه مسجد کبود خانقاه، صحن و کتابخانه بزرگی بود که به فرمان وی در کنار یکدیگر ساخته شدند. متأسفانه از همه این بناها تنها ویرانه‌های مسجدی به نام مسجد کبود باقی ماند. پس از بازسازی در سال‌های اخیر این مسجد تا حدودی شکل اولیه خود را باز یافته است.

هر چند بنای مسجد کبود را به «صالحه خاتون» دختر جهانشاه و نیز به «جهان بیگم» همسر وی نسبت داده‌اند. ولی کتیبه سر در ورودی مسجد، بنیان‌گذار آن را «ابوالمظفر جهانشاه» می‌شناساند و به این جهت به این بناها (مظفریه) نیز می‌گفته‌اند. بنای این مسجد به همت «عزالدين قايوچی» حاجب و معتمد دربار جهانشاه در سال 870 هجري قمری به اتمام رسید. بیشتر سطوح این مسجد زیبا و ظریف با کاشی‌های معرق عالی پوشیده و به مناسبت رنگ آبی فیروزه‌ای و کبود آن فیروزه اسلام نیز خوانده شده است.

خطوط متنوع تعلیق، نسخ، کوفی ساده و تزیینی ثلث و طرح‌های دل‌انگیز اسلامی به کار رفته در این مسجد، از «نعمت‌الله بن محمد بواب» خطاط و کاشی‌کار مشهور آن دوره است. سر در اصلی این مسجد نمونه‌ای بسیار ممتاز از هنر تزیینی کاشی‌کاری است. بر این سر در معرق کتیبه‌ای به خط رقاع در متن لاجوردی و زمینه سفید نصب شده که از عالی‌ترین مظاهر معرق‌کاری دوره اسلامی از نظر زیبایی و کمال به شمار می‌رود. از متن کتیبه تاریخچه ربیع الاول سال 870 هجري خوانده می‌شود. سر در مسجد و دو مناره آن دارای رواق گنبداری بود که به شبستان اصلی مسجد در زیر گنبد بزرگ متصل می‌شد. در طرفین رواق شبستان‌های متعددی وجود داشت که هر یک دارای طاق گنبدی بود و دیوارهای مسجد با روکشی از سنگ مرمر شفاف و کاشی معرق نفیس تزیین شده بود.

با قتل «میرزا جهانشاه» در سال 872 هجري در جنگ با «اوزون حسن» سردسته «ترکمانان آق قویونلو (بایندری)» در صحرای «موش دیاربکر» کار تعمیر و توسعه بنا متوقف ماند. زلزله سال 1193 هجري قمری تبریز را به شدت در هم کوبید و مسجد کبود هم با همه استحکامش از این واقعه سالم نماند. طبق اسناد و مدارک و تصاویر مستند موجود از این بنای عظیم و نفیس جز سردر و چند جرز و پایه‌های شبستان سنگ‌های مرمر و قطعاتی از کاشی‌های بدیع، چیزی باقی نماند و اغلب سنگ نوشته‌های نفیس مرمری و کاشی‌های زیبای آن در سال‌های پس از زلزله 1193 توسط مردم برای تزیین ساختمان‌های جدید به کار رفت.

خوشبختانه در سال‌های اخیر این مسجد به نحو مطلوبی توسط متخصصان در حال بازسازی است و طرح بازیابی نقش و نگارهای داخلی مسجد در دست اجرا است. مسجد «مهر آباد بناب» مسجد تاریخی «مهر آباد» در کنار میدان بزرگ مهرآباد شهر «بناب» واقع است. در کنار مسجد گرمابه تاریخی مهرآباد قرار دارد، ابعاد شبستان مسجد 19 در 30 متر و دارای 20 ستون چوبی با پایه‌های سنگی و سرستون‌های زیبا به ارتفاع 40/5 متر است. بنا به نظر دکتر «ورجاند» طراحی سرستون‌های 40 ستون اصفهان برگرفته از این سرستون است. رنگ آمیزی و طراحی‌های این سرستون در نوع خود بسیار جالب و منحصر به فرد است.

بر دیوار قسمت شمالی کتیبه‌ای به خط ثلث وجود دارد که معلوم می‌دارد هزینه این مسجد توسط «بی‌بی خانم» دختر «منصور بیک» پرداخته و بنای آن در سال 951 هجري قمری، زمان سلطنت شاه طهماسب ساخته شده است. مسجد «سنگی ترک» مسجد «جامع ترک»، یکی از زیباترین مساجد سنگی آذربایجان است که در روستای «ترک» در 23 کیلومتری شمال «میانه» و در کنار جاده قدیم «میانه» به «سراب» واقع شده است. تاریخ بنای اولیه آن معلوم نیست، ولی با توجه به شیوه معماری شبستان قدیمی آن میتوان آن را به دوره ایلخانان نسبت داد.

بر دیوار مسجد تاریخ 1016 هجري قمری، مقارن با حکومت «شاه عباس صفوی» دیده می‌شود. همچنین طبق کتیبه موجود در محل، این مسجد در سال 1282 هجري قمری پس از تخریب بر اثر زلزله در زمان سلطنت «ناصر الدین شاه قاجار» و توسط «حاج عباس ترکی» بازسازی شده است. مسجد «سنگی» دارای صحنی با دو در ورودی، شبستان و مناره‌ای است که گلدسته و قسمت فوقانی آن منهدم شده است.

کتیبه‌ای در پیشانی دیوار در داخل هفت ترنج نوشته شده و یک کتیبه سنگی در کنار در ورودی به چشم می‌خورد. مسجد «زرگران» مسجد «زرگران» شهر «بناب» از مساجد دوره صفوی و از نظر معماری تزیینات ستون‌ها و سرستون‌های چوبی آن تقریباً مشابه مسجد «اسماعیل» بناب است. این مسجد دارای هشت ستون چوبی منقوش است و نمای خارجی آجر کاری

زیبایی دارد.

مسجد «بازار مرند» این مسجد در مرکز بازار «مرند» واقع شده و بنای آن متعلق به دوره صفوی است ولی بر اساس سنگ نبشته مرمی موجود در مسجد بنای فعلی به مباشرت «شیخ علی مرندی» شاگرد مشایخ بزرگ «شیخ محمد حسن» صاحب جواهر الکلام و «شیخ محمد حسین» صاحب الفصول و «شیخ مرتضی» در تاریخ 1268 هجری قمری تعمیر شده است.

این مسجد دارای 4 ستون سنگی و 9 گنبد ضربی آجری زیبا است. به نوشته مورخان، این مسجد بر پایه‌های مسجد قبلی که در قرون دوم و سوم هجری وجود داشت ساخته شده است. «عبدالرحیم کیا» آورده است، «مطابق نوشته‌های تورات، مادر حضرت نوح در این مکان مدفون است». مسجد «جامع تبریز» مسجد «جامع تبریز» از بناهای تاریخی و باستانی تبریز است. تاریخ دقیق بنای این مسجد به درستی معلوم نیست اما وجود مسجد جامع کبیر در محل فعلی در زمان اتابکان آذربایجان که «سعدالدین وراوینی» به آن اشاره کرده می‌تواند مستند باشد. «حاج طالب‌خان» پسر «حاج اسحق خان تبریزی» بانی مدرسه «طالبیه» در سال 1087 در وقفنامه مدرسه «طالبیه» از این مسجد با عبارت «مسجد جامع کبیر» نام برده است.

در اثر زلزله‌های نیمه اول و دوم قرن دوازدهم هجری، چند طاق این مسجد شکست و فرو ریخت و این بخش‌ها بعدها به وسیله «احدخان» و پسر وی، «حسین قلی خان دنبلی» مرمت و تجدید بنا یافت. در بالای در شمالی مسجد جامع، سنگ نبشته‌ای به ابعاد یک متر در یک متر، مشتمل بر فرمانی از شاه «سلطان حسین صفوی» وجود دارد که به خط «محمد مومن تبریزی» در 15 سطر به خط ثلث بسیار زیبا در تاریخ شوال 1106 هجری روی سنگ رخام نصب شده است.

درون مسجد نیز سنگ نبشته دیگری به ابعاد 172 در 112 سانتی متر از سنگ رخام به دیوار یکی از طاق‌های غربی مسجد نصب شده و از رویای شاه طهماسب اول صفوی برای القای رسومات تمغا حکایت دارد.

*****

نگارنده: مریم عباسی